

כשהשמיים בכו

אחינעם יעקבס

כשהשמיים בכו

מסע של נחמה בין דרשות חז"ל

Achinoam Jacobs
*When the Heavens Wept: A Journey of Consolation
Through the Discourses of Hāzal*

אחינעם יעקבס
כשהשמיים בכו: מסע של נחמה בין דרשות חז"ל

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת ראשית: אוריה מבורך
עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: אלעזר גולדשטיין
הגהה: שמואל מרצבך
עימוד: תמי מגר
כריכה: שמואל לעסרי

© כל הזכויות שמורות למתן – מרכז תורני לנשים, תשפ"ו 2026

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534

office@korenpub.com
www.korenpub.co.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-391-6 ISBN

נדפס בישראל 2026 Printed in Israel

תודה לך, אחינעם,
על שהעמקת והארת במחקרך נושא משמעותי זה,
בתקווה שיהיה מקור לנחמה ולחיזוק.

”וְהִרְאֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ בְּנִחְמַת צִיּוֹן עִירָךְ
וּבְבִנְיַן יְרוּשָׁלַיִם עִיר קְדְשֶׁךְ.”

ניקול ורענן איגוס
ירושלים וניו יורק

ספר זה מוקדש לזכרה של אימי

לאה לבית רודל ז"ל

היחידה שנותרה ממשפחתה שנספתה בשואה.
שעברה ועמלה כל ימי חייה למען בנה יחידה במסירות אין קץ
וחינכה אותו לתורה, להשכלה ולדרך ארץ.

דוד ונעמי ליפשיץ

בשנות השמונים של המאה העשרים העבירה הרבנית מלכה בינה שיעורי גמרא לנשים. היו אלו שיעורים חלוציים שהתקיימו סביב שולחנה של לילי וויל ז"ל. יחד עם לילי, הגתה הרבנית בינה את הקמתו של בית מדרש לנשים שיצמיח מתוכו תלמידות חכמים. בשנת 1998 הקימה הרבנית בינה את המכון התורני לנשים על שם שרה רעננערט ז"ל, הירוע בשם 'מתן'. מאז הקמתו ניצב מתן בחזית לימוד התורה והמנהיגות היהודית הנשית.

כיום מונה מתן אחד-עשר סניפים ברחבי הארץ ועשרות אלפי תלמידות בארץ ובעולם. במתן מוצעות תוכניות בית מדרש אינטנסיביות ללימוד תנ"ך, תלמוד, הלכה ומחשבת ישראל, שהובילו את לימוד התורה לנשים לפסגות חדשות. בוגרות בית המדרש הן רבניות, מנהיגות רוחניות, משיבות הלכה, מחנכות משפיעות ומחוללות שינוי. במתן תוכניות שנתיות עשירות ומגוונות לקהילה הגלובלית, ימי עיון מיוחדים בארץ ובעולם, תוכנית בת מצווה לבנות ואימהות, סדרת פודקאסטים בעברית ובאנגלית, ואוסף גדל והולך של משאבי הלכה מקוונים. מתן נמצא בחזית לימוד התורה והמנהיגות היהודית הנשית, ובחיפוש מתמיד אחר האתגר המשמעותי הבא, במטרה לעורר השראה ולחזק את הדורות הבאים דרך לימוד תורה משנה מחיים.

כתבוני – תוכנית עמיתות לכתיבת ספרים תורניים

'כתבוני' נוסדה בשנת 2022 על ידי ד"ר יעל ציגלר, בוגרת מתן ומרצה בכירה ששימשה כראשת בתי המדרש של מתן. מטרת התוכנית להכשיר ולעודד נשים תלמידות חכמים לכתיבה תורנית. בעוד שחלה עלייה משמעותית במספר הנשים שמלמדות תורה ומנהיגות בעולם היהודי – הכתיבה התורנית על ידי נשים נותרה מאחור. עמיתות כתבוני הינן תלמידות חכמים יוצאות דופן, המבקשות להשפיע על מדף הספרים היהודי ולהעשיר את הספרות התורנית במגוון תחומים. כתבוני מספקת את המסגרת, ההנחיה, והתמיכה המקצועית לכל מחזור של עמיתות, בשיתוף עם הוצאת קורן. התוכנית מתקיימת הודות לתמיכתם הנדיבה של אן וג'רמי פאוור, קרן וייספלד הבינ-לאומית ושותפים נדיבים נוספים.

הספר מאת ד"ר אחינעם יעקבס – כשהשמיים בכו, עוסק בדרשות המתארות את צערן, אבלו ובכיו של הקב"ה בעקבות חורבן בית המקדש. דרשות אלו מתבוננות בשכר הגדול שפקד את העם בחורבן, בכאב, בתמיהה, בכעס ובחמלה גם יחד, ויש בהן חיפוש כן ואמיץ אחר אפשרות התיקון. תיאור האבל המתרחש בעולמות עליונים, מקביל ומשלים את המתרחש באותה עת בארץ, ובו עצמו מונחת האפשרות לשיקום השכר ולבקשת נחמה, ריפוי וקרבה.

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יג	מבוא

שער איכה: על קריאתם של חכמים במגילת איכה

3	פרק ראשון – הפרשנות הקיומית של מגילת איכה
21	פרק שני – חיפוש קול ה' במגילת איכה

שער האבלות: על אבלותו של הקב"ה בעקבות החורבן ועל בקשת הנחמה

39	פרק שלישי – "מלך בשר ודם אָבֵל מה הוא עושה"
57	פרק רביעי – "למי מנחמין, לפלטין או לבעל פלטין"
85	פרק חמישי – "וְקָרָאוּ לְמִקְוֵנוֹת וְתִבּוֹאֵינָה"

שער הבכייה: "על אלה אני בוכיה" – על בכיו של הקב"ה בדרשות

109	פרק שישי – "ורוח הקודש מצווחת ואומרת על אלה אני בוכיה"
131	פרק שביעי – "עשר מסעות נסעה שכינה"
159	פרק שמיני – בכיו של הקב"ה בתלמוד הבבלי
189	פרק תשיעי – תיאור בכיו של הקב"ה במדרשים המאוחרים

שער האדם: "מָה אָנוֹשׁ כִּי תִזְכְּרֵנוּ" –
על אמונתו של הקב"ה באדם

- 221..... פרק עשירי – בין מלאכים לבני אדם.
- 253..... פרק אחד עשר – בכיו של הקב"ה בעקבות פטירת משה רבנו.
- 277..... אחרית דבר.
- 281..... נספח – רשימת הדרשות שבהן מופיע בכיו של הקב"ה.
- 289..... מקורות.
- 291..... ביבליוגרפיה.
- 305..... רשימת השירים המופיעים בראשית הפרקים.

פתח דבר

ראשיתו של הספר שלפניכם בעבודת דוקטור שכתבתי בין השנים תשע"ג-תשע"ו על תיאורי האל הבוכה בספרות חז"ל. ההחלטה לצאת למסע בין דרשותיהם של חכמינו בדבר בכיו של הקב"ה נבעה מן החיפוש האישי שלי אחר נחמה, משמעות, שפה ומקום בעולם – לאחר שאבדה מעמנו בתנו הקטנה, רותם, המתוקה וזכת הנפש. רותם נפטרה בשנת תשס"ח, לאחר חג השבועות, כשהיא בת שבע שנים, לאחר התמודדות של למעלה משלוש שנים עם מחלת הסרטן, מחלה שפגעה בגוף אך לא יכלה לגעת במי שהייתה רותם עצמה: באורה המיוחד, ביכולת יוצאת הדופן לאהוב ולקבל אהבה, ביושרה, באומץ הלב ובידיעת הקרבה שלה אל המשפחה והבית – אותו בית שנסדק עם לכתה.

החלל הגדול שפטירתה של רותם השאיר בנפשי, הגעגוע שהכאיב כמו איבר נוסף בגוף, החיפוש היומיומי אחר המשך הקשר עם מי שאהבה נפשי עד כלות – כל אלו הצטרפו לשאלות קיומיות על זהותי האישית, על המשפחה והבית ועל משמעות ההשגחה והקשר שלי עם הקב"ה.

קראתי ולמדתי הרבה מתוך חיפוש אחר שפה ומרחב שבהם אוכל לשוב ולהלך מעבר לתהום שנפערה בחיי. הרבה מדברי המחשבה האמונית שקראתי בנושא הסבל והייסורים לא הצליחו להשיב את נפשי, וחלקם אף עוררו בי כאב, כעס ובעיקר בדידות וחוסר יכולת למצוא בעולם הזה את מקומי. מגד, מצאתי גם דברי הגות שהיו כמרפא וכחיזוק לליבי. כאשר הגעתי לדרשות שבהן עוסק הספר, דרשות שתארו את כאבו, אבלו ובכיו של הקב"ה לאחר החורבן, הרגשתי שהגעתי אל מילים חדשות ושפה חדשה – שפה שברוך לא מובנת הצליחה לחזק ולנחם אותי. והרי זה פלא, שכן הדרשות היו

רוויות כאב ודמעה ותיארו את השבר והצער שהיו מנת חלקו של הקב"ה. לכאורה הייתי יכולה להרגיש עם קריאתן חוסר ביטחון או ייאוש, אך לא כך היה.

תיאוריהם של חכמים בדבר בכיו של הקב"ה, ושמיעת כאבם ובכיים שלהם כמשתקפים מתוך אותן דרשות, היו עבורי כהושטת יד בת אלפי שנים מאת גדולי עמנו וחכמיו, אל ידי הקטנה והאובדת. הייתה בהן, בדרשות הללו, מוכנות להביט בכאב, לעמוד מולו, לגעת בו ולחפש בו ודרכו קרבה ומרפא. הפנות בדרשות האלו – ישרות הלב, האומץ לא לייפות את השבר אלא להתבונן בו יחד ולחפש בו שותפות – ריגשה אותי, הפיגה מעט את בדידותי והעניקה לי מרפא. זה עשוי להישמע רחוק. שאדם פרטי העומד אל מול שברון בִּיתו מוצא נחמה בדרך שבה התמודד עִמו, אבל במוכנים רבים זה אכן היה כך.

שנים מספר חלפו עד שהחלטתי לעבד את הדוקטורט לספר. עיקר כתיבתו של הספר הזה נעשתה בשנת תשפ"ד, בסמוך לשמחת תורה ומייד לאחריו. והנה מצאתי עצמי שבה אל הדרשות שבהן עסקתי בעקבות האסון הפרטי שלנו, עם פטירת בתי, בימים שבהם פקד שבר גדול את מדינת ישראל ואת עם ישראל, לאחר שבעה באוקטובר. בתחילה חשתי שהמפגש עם הדרשות העצובות האלה יהיה קשה מדי עבורי – אך שוב, בדיוק כפי שאירע לפני שנים לא מעטות, מצאתי את הכוח המרפא בדרשות האלו עצמן: במבטן הפן, ביכולתן להתבונן בכאב ולהכניסו אל תוך השיח האמוני המתקיים בין העם לאלוהיו, ללא צורך במציאת מילים המייפות ומסדרות את המציאות הקשה בצורה אחרת.

הקרבה הגדולה לאירועים והידיעה כי המערכה הנוכחית עוד לא הסתיימה, אינן מאפשרות לנו להתבונן ממרחק בסיפור הגדול שאנו חווים. ועדיין, המוכנות להכיר בשבר, אף שהגיע בדורות של שיבת ציון ופריחת הארץ, לבכות על האסון שאירע ולצרף לכל זה את הקב"ה – כשותף בלתי נפרד הן לתשועות עם ישראל הן לצרותיו ולכאביו – היא מחזקת ויש בה מן הנחמה וגם מן התקווה.

אני מקווה שהקריאה בדרשות הספר הזה, למרות הכאב המצוי בהן, ואולי דווקא בגללו, תהיה לנחמה עבור האדם העומד בשיברון לבבו הפרטי ועבור עמנו כולו, הזקוק גם הוא לצרי ולמרפא.

תודה רבה למוסדות מתן ולתוכנית 'כתבוני' על המסגרת ועל המלגה הנדיבה שאפשרה את כתיבת הספר הזה והוצאתו לאור, ובראשם לרבנית מלכה בינה, ראש מוסדות מתן, לחיה בינה-כץ, מנכ"לית מתן, לד"ר יעל ציגלה, שהגתה את התוכנית ומובילה אותה, ולרב אמנון בזק שליווה את כתיבת הספר בקריאתו ובהערותיו הטובות. פועלכם להגדלת לימוד תורה לנשים ולהרחבת מדף הספרים היהודי גם בתחום זה מרגשת ומשמחת. תודה על הזכות להיות חלק מכם.

תודה לעמיתותיי בתוכנית 'כתבוני' שהיו חלק ממסע כתיבת הספר, עודדו והשתתפו במחשבות עליו. החברות והשיתוף בינינו הפכו את המסע להיות מוקף בפנים אנושיות, בלב פתוח ובעין טובה. תודה להוצאת מגיד, ובראש לרב ראובן ציגלר שהאמין בספר ועודד את כתיבתו עוד מראשיתו.

תודה לרב אלעזר גולדשטיין, אשר ערך את הספר במקצועיות ובמסירות וסלל בו נתיבים חדשים, ועל שמצא מקום ופנאי להתמסר לספר גם במהלך חודשי מילואים רבים.

תודה לשמואל מרצבך על קריאה מוקפדת ומסורה, ועל ניקוש טעויות מן הספר.

תודה לאוריה מבורך העורכת הראשית, על ההתלהבות, האמון והעין הטובה לאורך כל הדרך, ולאפרת גרוס העורכת על הסבלנות, הדיוק והתוצר המוגמר. תודה לתמי מגר על העימוד המוקפד ולשמואל לעסרי על העיצוב הייחודי של הכריכה.

תודה גדולה אני חבה למורי פרופ' אביגדור שנאן שהנחה את עבודת הדוקטור, הכניס אותי לעולמם של חז"ל ולימד אותי כיצד לקרוא באוצרות האגדה. תודה על נדיבות לב ומאור פנים ועל אהבת ישראל ואדם.

תודה גדולה והכרת הטוב מרגישה אני כל הימים כלפי הוריי: אבי פרופ' ישראל תא-שמע ז"ל ואמי דבורה תא-שמע, אשר אהבתם לי הייתה אהבה שאינה תלויה בדבר ונטעה בי אהבת אדם, אהבת תורה וחוכמה ובקשת אמת, צדק וטוב. תודה לך אימא על העוגן שאת לכל משפחתי ועל תמיכתך ושמחתך בכל תהליך הכתיבה שלי, עוד מבראשית.

ליהונתן אישי הטוב, תודה על העידוד והביטחון בדרך ועל קריאת כל מילה שנכתבה. תודה על חיים של יחד ואהבה, על השותפות במסע החיים ועל היכולת לאהוב ולשמוח עם המשפחה שלנו, יחד עם נשיאת חסרונו של רותם כל הימים, ואין לנו מנחם.

נדב, אמונה, עטרה, ואחיה, ילדים אהובים שלי; רותם ויאיר, כלתי וחתני האהובים עליי כילדיי; ונכדינו: שיירותם ואביב־אור, תומר־יערי ואופק־ישראל, המתוקים מדבש ונופת צופים – תודה על שאתם כולכם מאירים את חיי וממלאים אותם באהבה, ביופי, בתחושת קרבה ואמת. ליבי מתרחב בי מאהבה ונחת בראותי אתכם, ובליבי תפילה לשלומכם ולטובתכם כל הימים. יאר ה' פניו אליכם.

ולרותם שלי, קטנתי, על שנות המסע שהילכנו בהן יחד, כאן בעולם הזה, ועל שנים רבות שמהלכות אנו יחד במקביל בין ירושלים של למעלה לירושלים של מטה: על שלימדת אותי אהבה וכאבה, אומץ, תבוסה ונצח. אני מתגעגעת אלייך כל ימיי ונושאת את אהבתנו עימי כאוצר סמוי של מרגליות ואבנים טובות. סלחי לי על דמעות שעדיין עולות בי, כאשר ביקשת ממני כי לא אבכה. את וגם אני יודעות שהבכי הוא גם שער.

בתודה לה' אשר הוא הנותן כוח באדם לעשות חיל ובתפילה לבשורות טובות, לישועות ולנחמות לכל ישראל. "ונתת שלום בארץ ושמחת עולם ליושביה".

אחינעם יעקבס
אלון שבות תשפ"ו

מבוא

הם אמרו שתבוא הגאלה רק כשאיש כבר לא יצפה לה.
ולילה תמים ישבו ערים בפתחי חנויות ובתים ולא צפו לגאלה.
וכשעלה השחר היו דמעות מתגלגלות מפל הגגות.

(רבקה מרים)

דמעות רבות התגלגלו בתולדות עמנו מאז חורבן בית המקדש ויציאת עם ישראל לגלות. בכל דור, שונות היו הדמעות זו מזו ובכל דור נראה שמקורן אחר. דמעות רבות ירדו בשנות הגלות הקשות, אך גם הדורות האחרונים, שזכו לראות את שיבת עם ישראל לארצו ואת פריחתה של הארץ הנבנית תחת עמל כפיו ותפילותיו – גם הם עדיין זורעים בדמעה ודמעותיהם מתגלגלות ומתערבבות בדמעות כל הדורות שהיו לפנים.

בפיוט 'אלה אזכרה', שנאמר בתפילת נעילה, אנו מבקשים: "יהי רצון מלפניך שומע קול בכיות, שתשים דמעותינו בנאדך להיות". אנו מתפללים שדמעותינו יבואו אל אותן מקום שבו נאספות דמעות כל הדורות שקדמו לנו. שנדע שיש מי שרואה ואוסף את אותן הדמעות כאוצר יקר הראוי למשמרת. אך אולי אל מול ציור זה, של דמעותינו הנאספות, ישנה תמונה מקבילה, שבה יורדות דמעות גם ממי ששומע קול בכייה אל עבר בניו? האם יצליחו הבנים לשמוע את אותה בכייה? האם יאספו הם את דמעותיו בנאדם – בספר תולדות העם? והאם בעקבות כך יוכלו להיפגש, העם ואלוהיו, על גדות אותו נהר, לבכות יחד ומתוך כך גם למצוא את הדרך המשותפת לנחמה? ספר זה עוסק בדרשות חז"ל המתארות את בכיו של הקב"ה ואת צערו

ואבלו בעקבות חורבן בית המקדש. דרשות אלה יוצאות דופן בתיאוריהן הייחודיים, תיאורים נועזים ורכים כאחד. האנשת הקב"ה בדרשות אלה היא מרחיקת לכת, ולעיתים נמצאת על גבול הבלתי אפשרי. ובכל זאת, בניגוד למצופה ובאופן מעורר מחשבה, אין מדובר בדרשות ספורות אלא בדרשות שחוזרות ומופיעות שוב ושוב בספרות המדרש.

מראה לעולמם של חכמים ובני דורם

כאשר אנו ניגשים לקריאת דרשות ייחודיות אלו, יש להתבונן ולהכיר תחילה את הקרקע שבה נוצרו, את הזמן, המקום וההקשר שבהן נכתבו, וכך להבין בצורה רחבה. למעשה, זוהי תנועה דו־כיוונית, שכן הבנת הדרשות מזמינה אותנו להיכנס אל לפני ולפנים של אותם הימים, ודרך להבין יותר את התקופה הקשה והמאתגרת שבה נכתבו ואת העולם הדתי והרוחני המשתקף בהן. הדרשות האלו, והתמורות שחלו בהן במהלך השנים, הן צוהר להבנת האתגרים הפנימיים והחיצוניים שאיתם התמודדו החכמים והעם בעקבות החורבן. דרכן ניתן לבחון את השקפת העולם שהתעצבה לנוכח השבר הדתי והלאומי שחולל החורבן ואת בקשת הנחמה והתקווה שהן מציעות.

בתיאור דמותו האבלה של הקב"ה בדרשות אלו אפשר לראות שיקוף לדמותם של חכמים ודורים לנוכח השבר הגדול של חורבן הבית. כאשר קוראים את הדרשות הללו, חשים את עומק הכאב, האבלות והאובדן שהיו נחלתם של הדורות שחיו בארץ ישראל במאות שלאחר חורבן הבית. הקריאה בדרשות אלו יוצרות תחושת הזדהות גדולה עם שברם. הדרשות נכתבו בשנים של מצוקה קשה מנשוא – הן במובן הלאומי, הן במובן הפרטי, הן במובן הדתי – ויש בהן שיקוף לתחושת האבל של העם. הדרשות מטלטלות בעוצמתן ונוגעות בשאלות גדולות, אך בו־זמנית גם מציעות שפה אחרת, שיש בה תשובה, שיקום, נחמה ובקשת קרבה גדולה בין ה' לעמו.

ספרות האגדה: זמן ומקום

ספרות המדרש רחבה ומגוונת והתהוותה במשך מאות שנים: החל במדרשי ההלכה שבהם נאספה תורתם של התנאים, בסביבות המאה השלישית; דרך

מדרשי האגדה הארץ-ישראלים שבהם נאספה תורתם של האמוראים ואשר נערכו בין המאות החמישית והשביעית בארץ ישראל; ועד לחיבורי המדרש המאוחר שנוצרו ונערכו מחוץ לגבולותיה של ארץ ישראל, בעיקר בארצות שהיו תחת שלטון נוצרי, עד לימי הביניים.¹ במקביל לחיבורי המדרש, המוקדשים כולם לדרשות פסוקים ואגדות, גם בשני התלמודים, הירושלמי והבבלי, משוקעים אגדות ומדרשי חז"ל רבים.²

ועדיין, למרות הימצאותן של האגדות בתלמוד הבבלי, עדיין אנו רואים בספרות המדרש והאגדה, ספרות ארץ ישראלית מובהקת. חיבורי המדרש העיקריים בהם נכתבו דרשות לספרי המקרא, ולמגילות נכתבו בארץ ישראל. כך לדוגמה, בראשית רבה, ויקרא רבה, שיר השירים רבה, איכה רבה, קהלת רבה ופסיקתא דרב כהנא, נכתבו כולם בארץ ישראל. בסך הכול, למעלה מ-15 חיבורים מדרשיים שונים התחברו בארץ ישראל, ואילו בבבל כמעט שלא נכתבו חיבורי מדרש ואגדה.³ הסברה של תופעה מעניינת זו כרוך בגורמים שונים: התנאים השונים ששררו בארץ ישראל ובבבל, במיוחד מבחינת השלטון ויחסו אל היהודים; היחס השונה שהתפתח בין האגדה וההלכה במרכזים השונים; והקשרים תרבותיים רחבים יותר שהתקיימו בארץ ישראל ובבבל.⁴

התהוותם של מדרשי האגדה הקדומים בארץ ישראל, בסמיכות זמן ומקום לאירועי חורבן בית המקדש ולמרד בר-כוכבא, גרמה לכך שהחורבן על כל השלכותיו שזור בדרשות רבות, בגלוי או בסתר. קריאה בספרות האגדה נרמית לעיתים לפעולה של הסטת וילון, המאפשרת התבוננות מקרוב בעולמם של חכמים ובעולמה של האומה בארץ ישראל שלאחר חורבן הבית. מבעד לאגדה אנו מתוודעים לנושאים שהעסיקו דורות אלו, לאתגרים הדתיים, האמוניים והלאומיים בעולם ללא מקדש – ולדרכי ההתמודדות עם אתגרים אלו.⁵

1. על התקופות השונות ביצירת ספרות המדרש, ראו פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, עמ' 4-10, וכן בהרחבה בספרה של רייזל, מבוא למדרשים.

2. על האגדה בתלמודים ראו פרנקל, מדרש ואגדה, עמ' 769-779.

3. פרנקל, מדרש ואגדה, עמ' 763-768.

4. כמה תשובות והסברים אפשריים ניתנו לגבי מוצאה הארץ-ישראלי הכמעט-בלעדי של ספרות האגדה. ראו שנאן, עולמה של ספרות האגדה, עמ' 15-20.

5. על השפעת החורבן על עיצוב ספרות חז"ל ראו אורבך, חז"ל, עמ' 466-494; פרנקל, עיונים, עמ' 147; אדרת, מחורבן לתקומה, עמ' 7-33, 440-445; בר, חכמי המשנה,

ריבויין של הדרשות המתארות את צערו של הקב"ה בעקבות החורבן בחיבורי המדרש הארץ-ישראלי עשוי להעיד על האקטואליות של הנושא בתקופת יצירת הדרשות. ניתן לשמוע מבעדן הדים למציאות המרה שנוצרה בעקבות החורבן: למצוקה ולכאב, לחיפוש הפשר ומציאת הנחמה ולשאלת המשך הקשר בין העם לאלוהיו בעולם ללא מקדש.

רוב הדרשות המתארות את צערו, אבלו ובכיו של הקב"ה בעקבות החורבן, ואשר הוויית החורבן מהדהדת בהן, נמצאות בחיבורי המדרש הארץ-ישראליים שהוקדשו לפסוקי מגילת איכה, או פרקי המדרש המוקדשים לשבתות הסמוכות לשלושת השבועות ולתשעה באב: איכה רבה ופסיקתא דרב כהנא. דרשות אלו היוו הזדמנות לשיח עם הקהל בבית הכנסת בנושא החורבן ובמשמעות הקשר שבין הקב"ה לעמו בעקבותיו, נושאים שהיו קיומיים בעבור יושבי ארץ ישראל באותה תקופה. מכיוון שחיבורים אלה, וכן החיבור איכה זוטא המאוחר להם, מופיעים כמעט בכל פרקי הספר, נקדים כאן דברים אחדים על חיבורים אלה.⁶

פסיקתא דרב כהנא. חיבור זה נערך במאות החמישית והשישית בארץ ישראל והוא בנוי על פי הפרשות הנקראות בחגים ובשבתות מיוחדות במהלך השנה. שלוש פרשות בחיבור מוקדשות לשלושת השבועות שבין י"ז בתמוז לט' באב: פרשה יג – 'דברי ירמיהו'; פרשה יד – 'שמעו'; ופרשה טו – 'איכה'. אלו פרשיות ארוכות ועמוסות דרשות שונות המעידות על העיסוק הנרחב והקיומי בבית המקדש ובשאלת המשך הקשר בין ה' לעם ישראל בעקבות החורבן.⁷

איכה רבה. החיבור המרכזי העוסק במגילת איכה. נכתב ונערך בארץ ישראל במאה השישית ונחשב לאחד ממדרשי האגדה המוקדמים שנכתבו לחמש המגילות. זהו מדרש פרשני הדורש את פסוקי המגילה על פי סדרם. נוסף לכך מצויות בו חטיבות של מאמרים וסיפורים, כגון חטיבת סיפורי החורבן המסתיימת בסיום הקבוע "ורוח הקודש מצווחת ואומרת על אלו אני בוכיה". המדרש פותח ב־36 פתיחתאות (כגימטרייה של המילה "איכה"),

עמ' 201; שטרן, המשל במדרש, עמ' 40-44, 102; חזן-רוקם, רקמת חיים, עמ' 154-141, ועוד.

6. הפרק התשיעי עוסק במדרש המאוחר ויוצגו בו עוד כמה חיבורי מדרש מאוחרים.

7. רייזל, מבוא למדרשים, עמ' 223-231, עצמון, פסיקתא, עמ' 3-6, 275-316.

מספר חריג בגודלו לעומת חיבורי מדרש מקבילים, ולאחריו חמישה פרקים על פי חמשת פרקי המגילה.⁸

איכה זוטא. חיבור דרשני מאוחר על מגילת איכה שנערך בין המאה העשירית למאה האחת-עשרה, במרחב גיאוגרפי שהיה במגע עם הנצרות. מדרש איכה זוטא דורש את שלושת הפסוקים הראשונים של מגילת איכה ולאחר מכן מביא דרשות העוסקות בנוראות החורבן ובסיפורי נחמה ללא תלות בפסוקי המגילה.⁹

דרשות נוספות הכוללות תיאורי אבל ובכי של הקב"ה נמצאות במדרשים המאוחרים ובמקרים ספורים גם באגדות השזורות בתלמוד הבבלי. גם דרשות אלו יוצגו במהלך הספר, ודיון מיוחד יוקדש לתפנית שהן מקבלות במסען הגיאוגרפי, מחוץ לארץ ישראל, ובמסען ההיסטורי, עם התרחקותן מאירועי החורבן.

בבסיס הספר שלפניכם עומדים אפוא שאלת היווצרותן, התקבלותן ומשמעותן של דרשות אלה ועיון בגלגוליהן והתפתחותן לאורך התקופות השונות של יצירתן בארץ ישראל ומחוצה לה. שאלות אלה תהדהדנה בכל פרקי הספר, כאשר כל דרשה תטיל אלומת אור נוספת על התיאורים הללו.

בין ארץ ישראל לבבל

מציאות החיים השונה בבבל ובארץ ישראל – מבחינה כלכלית, תרבותית ודתית – והיחס השונה של השלטון במרחבים השונים שאיררו את חותמם על הקהילות השונות בשלל תחומים. בארץ ישראל תחת שלטון האימפריה הרומית, וביתר שאת לאחר התקבלות הנצרות כדת השלטת במאה הרביעית, שררה מציאות קשה שבאה לידי ביטוי בכל רובדי החיים: קושי כלכלי, השפלה לאומית והתמודדות תמידית בנושאי דת ואמונה מול השליטים שראו בחורבן ובכיזוי ישראל אות וסימן לכך שה' הפר בריתו עם ישראל בעקבות חטאיו.

בבבל, לעומת זאת, התקיימה מציאות חיים שונה במובנים רבים. מעבר

8. רייזל, מבוא למדרשים, עמ' 183-191.

9. רייזל, איכה זוטא, עמ' 17-22, 195-214. ענת רייזל התקינה מהדורה ביקורתית לאיכה זוטא בשנת תשפ"ד.

לריחוק הגיאוגרפי ממקום החורבן ומארץ ישראל, אזור זה נשלט על ידי ממלכה ותרבות שונות. השלטון הסאסאני בבבל התאפיין במידה רבה יותר של סובלנות דתית כלפי מיעוטים שונים, ובכללם הקהילה היהודית אשר יכלה להתפתח וליצור חיי רוח וקהילה, תוך הבנה הדדית ויחס של סובלנות ואף קרבה מסוימת עם חצר המלכות. עובדה זו אפשרה את פריחת עולם התורה בישיבות בבבל ואת יצירתו רבת הפאר ורחבת ההיקף של התלמוד הבבלי, שנתפרסה על פני דורות מספר.¹⁰

במקומות רבים בספרות חז"ל ניתן למצוא עדויות בדבר מתח ששרר בין חכמי בבל לחכמי ארץ ישראל בנושאים שונים, כגון סביב שאלת המקום שיש להקדיש לזיכרון בית המקדש, מקומה המרכזי של מצוות תלמוד תורה בחיי העם, ואופיו של לימוד התורה הנשען על מסורת מצד אחד ועל היכולת לחדש מכוח המחשבה מצד שני. לעיתים, המסורות וההדגשים השונים בחיי הרוח והחברה במרכזים השונים מתגלים במפורש בטקסט עצמו, ולעיתים ניתן לחשוף אותם רק בעזרת תשומת לב לשינויים שנערכו בטקסטים שעברו מארץ ישראל לבבל, ובחזרה.¹¹

בנוגע לתיאור בכיו ואבלו של הקב"ה בעקבות החורבן, ההבדלים בין המרכזים גדולים וניכרים עד מאוד. בארץ ישראל ישנן דרשות רבות ומגוונות, המופיעות במקבילות חוזרות ונשנות, אשר מתארות בצורה מפורשת ובהרחבה את בכיו ואבלו של הקב"ה. לעומת זה, בכל מרחבי התלמוד הבבלי מופיע בכיו של הקב"ה ארבע פעמים בלבד. אין זה עניין כמותי גרידא, שכן מעבר לריבוי התיאורים בספרות הארץ-ישראלית ומעבר למיעוטם הבולט בספרות הבבליית, גם הסיבות לבכיו והיחס לתיאורים אלה מבחינה תיאולוגית שונים מן הקצה אל הקצה. השאלה שיש לשאול כפולה אפוא: מדוע תיאורים אלה רווחו בארץ ישראל ומדוע נעלמו או השתנו בבבל?

10. וכך מסכם אופנהיימר, על נהרות בבל, עמ' 30: "סיכומו של דבר, במהלך רוב תקופת התלמוד ותקופת הגאונים הייתה ליהודים הרשות לנהל את חייהם על פי ההלכה, להיות כפופים למנהיגים יהודים בדמותם של ראשי הגולה, וליצור בישיבות הגדולות את התלמוד הבבלי". ראו גם גפני, יהודי בבל, עמ' 43-45; בלברג, פתח לספרות חז"ל, עמ' 176-178.

11. ראו לדוגמה אלון, מחקרים בתולדות ישראל, עמ' 248-252; פרנקל, מסורת הטקסט, עמ' 45, 51; מאיר, התרומה ההיסטורית, עמ' 8-25; מנדל, אגדות החורבן, עמ' 150-141.

עיון מעמיק בדרשות האלה ובמשמעותן עשוי ללמד הן על אופיים השונה של שני המרכזים העיקריים של יצירת חז"ל, ארץ ישראל ובבל, הן על האתגרים וההתמודדויות שעמדו בפני שני המרכזים הללו.

גישות מרכזיות בחקר ספרות האגדה

הספר שלפניכם הוא עיון הגותי וספרותי בדרשות חז"ל, והוא נכתב בגישה הפנורמית, הבנויה על אדני המחקר הטקסטואלי, הפילולוגי והספרותי ומשלבת כלי חקר ומתודולוגיות שונות שהתווה המחקר.¹² כך ייבחנו הדרשות גם מבחינה ספרותית ורעיונית ויוקדש עיון נרחב יותר גם להקשרן במרחב ספרות חז"ל ולהקשר ההיסטורי והתרבותי במרחבים שבהם הן נוצרו. הספר יבחן את ההיבט הרעיוני, הלאומי והדתי הנובע מהשוואת תיאורי האל הבוכה במקורות השונים, ובעזרת בחינה זו ישרטט נקודת מבט נוספת על חיי העם והתמודדויותיו בתקופה זו.

ניסיון לשרטט סקירה שיטתית של מחשבת חז"ל מתוך עיון בספרות חז"ל הוא מעשה מורכב, ובעיות מתודולוגיות רבות עומדות בדרכו של הצועד בדרך זו. אך הליכה זהירה בשביליו עשויה להעלות תמונה חשובה ומרתקת. קריאה ועיון בתיאורי בכיו ואבלו של הקב"ה בספרות חז"ל עשויים להרים תרומה גם להבנת מגמות חשובות ומעניינות בסוגיות יסוד במחשבת חז"ל.¹³

12. להגדרת שיטת המחקר הפנורמית כגישה המשלבת כמה דיסציפלינות מחקר עיינו אידל, חסידות, עמ' 26-38. סקירה מתומצתת של המתודולוגיה והבסיס הרעיוני של שיטת המחקר השונות של היינמן ופרנקל, ראו אצל לוינסון, הסיפור שלא סופר, עמ' 30-35, המכנה את גישתו של היינמן "הגישה ההיסטורית" ואת גישתו של פרנקל "הגישה הרעיונית המשולבת". עקרונותיו של פרנקל מובאים במקומות רבים בכתביו; לדוגמה, פרנקל, דרכי האגדה, עמ' 290. מגמות נוספות בחקר המדרש מבקשות להרחיב את המבט ולהתבונן בספרות חז"ל כיצירה אינטרטקסטואלית התלויה בהקשרה, וכן להתמקד במעשה העריכה ובמשמעויות שהיא חושפת בחיבורי המדרש השונים ובתלמודים, וכך נעשה גם בספר זה. חלוצת המחקר בתחום עריכת הטקסט היא עפרה מאיר; מאיר, הסיפור תלוי ההקשר, עמ' 103-119; מאיר, רציפות העריכה, עמ' 85-100. בתחום עריכת הסוגיה בתלמוד הבבלי ראו פרידמן, לאגדה ההיסטורית, עמ' 120-163; רובינשטיין, סיפורי התלמוד, עמ' 40-47 ועוד.
13. א"א אורבך היה מן הראשונים והבולטים מן החוקרים שניסו לחלץ ולתאר את תפיסות

הצגת קורפוס הדרשות העוסקות בכיו האל בספרות חז"ל

עלה בידי לאתר 47 דרשות שבהן מתואר בכיו של הקב"ה, כאשר לדרשות אלו ישנן לעיתים מקבילות רבות בחיבורי מדרש שונים. קורפוס דרשות זה הוא רחב ומגוון, למן מדרשי ארץ ישראל הקדומים ועד למדרשים מאוחרים, חלקם בבליים או חוץ-ארץ-ישראליים. בספר זה לא הובאו כל הדרשות אלא רק המרכזיות שבהן, אך רשימת המקורות השלמה נמצאת בנספח לספר.

הסיבות לבכיו של הקב"ה במדרשים

רוב הדרשות המתארות את בכיו של הקב"ה עוסקות בחורבן בית המקדש. מלבד החורבן, אפשר למצוא בדרשות אלו סיבה נוספת – אחת ויחידה – לבכיו של הקב"ה: פטירת משה רבנו. מקורן של דרשות אלו על פטירת משה קדום ומכיל גם דרשות תנאיות ממדרשי ההלכה, שנערכו במאה השלישית בארץ ישראל, וגם דרשות מאוחרות יותר. לדרשות אלו יוקדש הפרק החותם את הספר.

החכמים מוסרי הדרשות

בדיקת קורפוס הדרשות שבידינו מעלה שרוב החכמים המוזכרים בדרשות אלה הם חכמי ארץ ישראל.¹⁴ מתוך 47 הדרשות, רק שלוש דרשות מובאות בשם אמוראי בבל. כמו כן, ניתן לזהות שתי תקופות מרכזיות שבהן נדרשו הדרשות. האחת, תקופת הדור השלישי והרביעי של התנאים בארץ ישראל – תקופת המרד הגדול, חורבן הבית ואף מרד בר-כוכבא. שבע דרשות מובאות בשם תנאי התקופה הזו: ר' יוסי הגלילי, ר' יוסי בן חלפתא, בר קפרא, ר' יהושע בר חנניה, ר' חלפתא, ר' חייא ור' צדוק. התקופה השנייה היא תקופת אמוראי ארץ ישראל מן הדור השני ועד הרביעי. כעשרים דרשות מובאות בשם אמוראי התקופה הזו: ר' אחא, ר' יצחק, ר' לוי, ר' אבהו, ר' יוסי

¹⁴ חז"ל בתחומים שונים מתוך עיון פילולוגי, ספרותי והיסטורי בחיבורים השונים, ובדרך זו עשוי לדגומה ספרו המרכזי 'חז"ל: פרקי אמונות ודעות'. מנחם הירשמן סוקר בספרו את המגמות השונות שהתפתחו בחקר מחשבת חז"ל ומעלה את הצורך במחקר זה לצד הבעייתיות והסכנה הכרוכים בו. ראו הירשמן, תורה לכל באי עולם, עמ' 11-22. 14. אכן יש להיזהר בקבלת שם מוסר הדרשה כעובדה היסטורית מוחלטת וכן לקחת בחשבון שינויי נוסח וטעויות שחלו בהעתקת כתבי יד וכו'. ראו פרנקל, סיפור האגדה, עמ' 273-274.

בר חנינא, ר' שמואל בר' יצחק, ר' שמואל בר נחמן, ריש לקיש, ר' אבין, ר' ברכיה, ר' ירמיה ור' יודן.¹⁵

ריבוי הדרשות בדור מסוים ובסביבה מסוימת עשוי ללמד על הרקע הרוחני שהביא לצמיחתן ועל ההתמודדויות התיאולוגיות ה'בוערות' באותה תקופה. ואכן תקופות אלו היו תקופות קשות במיוחד: האחת בשל האסון הפיזי, הלאומי והדתי שהתרחש בזמן חורבן בית המקדש, ולאחריו חורבן יהודה בתקופת מרד בר-כוכבא; והשנייה, המאוחרת במעט, מחמת עליית המינים בארץ ישראל במקביל להסתאבותה של האימפריה הרומית ולהתנצרותה, כאשר המצוקה הפיזית והרוחנית הייתה קשה במיוחד. בהתאם, יש לראות בדרשות אלו התמודדות עם שאלות שהופנו, מבית ומחוץ, בעניין מצבו השפל של ישראל ומשמעותו, אל מול שאלת המשך וטיב הקשר של העם עם אלוהיו בעולם שלאחר החורבן. הדרשות הן חלק מתפיסה רוחנית המודגישה את המשך קיום הברית בין הקב"ה לישראל תוך תיאור היחס האינטימי והמזדהה של הקב"ה עם עמו, כנגד טענות הנוצרים בדבר נטישת הברית עם ישראל.

מבנה הספר

ראשיתו של ספר זה בעבודה לשם תואר דוקטור בפילוסופיה שנכתבה באוניברסיטה העברית, בהנחייתו של פרופ' אביגדור שנאן. כתיבה אקדמית שונה באופייה ובמגמותיה מכתביה המכוונת לציבור המשכיל הרחב. מתוך רצון לאפשר קריאה רציפה בתוכני הספר, המעטתי להביא בספר זה דיונים פילולוגיים בנוסח הדרשות וציינתים רק במקרים החשובים לדיון. כן המעטתי בהפניות למחקרים, ורק במקומות שבהם היה בכך צורך שילבתי הפניות בהערות השוליים לטובת הקורא המלומד המבקש להרחיב בנושאים אלו. נוסח הדרשות הובא על פי מהדורות מדעיות של חיבורי המדרש (אם הן

15. איילי מצביע על יצירת הדרשות הללו בדור של ר' עקיבא ותלמידיו: ר' יהודה, ר' מאיר, ר' שמעון בן יוחאי ורבי; וכן בדור של תלמידי ר' יוחנן מאמצע המאה השלישית ועד ראשית המאה הרביעית, שהייתה תקופה של רדיפות ומשברים קשים. ראו איילי, האל המצטער, עמ' 30-34. שמות החכמים שמונה איילי שונים משמות החכמים שמצאתי בעיוני בקורפוס הדרשות, אך תיחום זמנן דומה לזה שתיאר איילי.

קיימות) ובעת הצורך תוקן על פי כתבי יד. כמו כן, כדי להקל על הקריאה, הדרשות הובאו תוך פתיחת ראשי תיבות במקומות הנחוצים (כגון: עו' = עולם; ירוש' = ירושלים, וכדו'). כל הרוצה לעיין בנוסח הדרשות המדויק, תוך הפניות מלאות לכל שינויי הנוסח בכתבי היד, ימצא את מבוקשו בנספח לעבודת הדוקטורט.¹⁶

במהלך העבודה על הספר השמטתי ממנו חלקים השייכים לשיח האקדמי, כדי לאפשר קריאה רצופה, וכן הוספתי פרקים חדשים ודיונים רעיוניים שלא היו בו בתחילה.

פרקי הספר מכונסים בארבעה שערים המשרטטים נתיב לעיצוב דמותו האבלה של הקב"ה ולאפשרויות שיקום הקשר בינו ובין ישראל לאחר החורבן.

שער איכה: על קריאתם של חכמים במגילת איכה

שער זה משמש כניסה לספר כולו והוא עוסק בייחודן של הדרשות לפסוקי מגילת איכה.

פרק ראשון: הפרשנות הקיומית של מגילת איכה. בפרק זה נתבונן במעשה הפרשני של חכמים בבואם לדרוש את פסוקי מגילת איכה, אשר נכתבו בעקבות חורבן בית ראשון, בשעת השבר של תקופתם – חורבן בית שני. נעסוק באתגרים הגדולים שניצבו בפניהם כאשר הציעו את קריאתם הקיומית במגילה.

פרק שני: חיפוש קול ה' במגילת איכה. דרשות רבות המתארות את בכיו של הקב"ה נמצאות בחיבורי המדרש על מגילת איכה. כיצד הצליחו חכמים למצוא נחמה לבני דורם במגילת איכה, הגם שבפשט הכתובים, זו מגילה שאין בה נחמה?

שער האבלות: על אבלותו של הקב"ה בעקבות החורבן ועל בקשת

הנחמה

בשער זה שלושה פרקים. כל פרק יתמקד בדרשה אחת המתארת את אבלותו של הקב"ה בעקבות החורבן ויבקש לגלות את המשמעות הרעיונית והדתית העולה מן הדרשה עצמה ומגלגוליה בדרשות מקבילות.

16. יעקבס, דוקטורט, עמ' 301-340.

פרק שלישי: "מלך בשר ודם אָבֵל, מה הוא עושה". הפרק עוסק בדרשה שבה מבקש הקב"ה ללמוד מבני האדם את דרכי האבלות שלהם ולנהוג מנהגי אבלות בעצמו. מהי המשמעות של תיאור זה ושל עצם בקשתו של הקב"ה ללמוד משהו שרק בני האדם יודעים? מן הדרשה ניתן ללמוד גם על מנהגי האבלות השונים שהיו נהוגים בעם ישראל בתקופות השונות.

פרק רביעי: "למי מנחמין, לפלטין או לבעל פלטין". בפרק זה מובאת דרשה שבה מוצגת טענת הקב"ה כי סבלו בחורבן רב מסבלם של ישראל, ומשום כך יש לנחמו תחילה. נתבונן במשמעות הבקשה, בתשובתם של ישראל אליה ובגלגולי הדרשה בחיבורים השונים. האם השאלה עצמה מעידה על השבר שגם הקב"ה היה שותף לו? ומי יקבל לבסוף את דברי הנחמה?

פרק חמישי: "קראו למקוננות ותבואינה". בפרק זה מובאת דרשה כואבת במיוחד שבה מתואר הקב"ה כמי שלא נותר בו כוח לקונן בעצמו על מות בניו, והוא קורא למקוננות שתבואנה לקונן בעבורו. התמונה הקשה המתוארת בדרשה מעוררת למחשבה גם באשר ליכולתם של חכמים להעלות שאלות קשות ונוקבות בעקבות גורל העם בחורבן.

שער הבכייה: "על אלה אני בוכיה" – על בכיו של הקב"ה בדרשות
בשער זה ארבעה פרקים אשר יבקשו לצייר תמונה רחבה יותר של מקומן ומשמעותן של הדרשות המתארות את בכיו של הקב"ה. על מה בוכה הקב"ה במדרש ועל מה הוא אינו בוכה? האם אפשר להסביר את השינוי שחל בתיאורים אלה, בתמורות שעברו על המדרשים ממרחק המקום והזמן?

פרק שישי: "ורוח הקודש מצווחת ואומרת על אלה אני בוכיה".
פרק זה עוסק בקובץ בן שישה סיפורים מתוך איכה רבה המסתיימים במשפט המתאר את בכייה של רוח הקודש אל מול נוראות החורבן. הפרק בוחן את השאלה על מה בוכה רוח הקודש יחד עם ישראל ועל מה אולי אין ראוי לבכות.

פרק שביעי: "עשר מסעות נסעה שכינה". הפרק עוסק בגלגוליה של דרשה תנאית המתארת את בכייה של השכינה בשעת עזיבתה את בית

המקדש, במסעה בין עשר תחנות. במעבר של הדרשה לבכל משתנה מסלול העזיבה וגם תיאור בכייה של רוח הקודש נעלם. מהי משמעות השינויים שעוברת הדרשה בגלגוליה? מהי המשמעות של התחנה האחרונה במסע השכינה בארץ ישראל ובבבל?

פרק שמיני: בכיו של הקב"ה בתלמוד הבבלי. הפרק דן בתיאור בכיו של הקב"ה בתלמוד הבבלי, בסיבות הבכיה בדרשות אלה ובהשוואה לחיבורי המדרש הארץ-ישראלי. על מה ראוי לבכות על פי התלמוד הבבלי, ומדוע שונים כל כך תיאורי הבכיה של הקב"ה במרכזים השונים?

פרק תשיעי: תיאור בכיו של הקב"ה במדרשים המאוחרים – הפרק דן בשינויים ובתמורות שעוברות הדרשות המתארות את בכיו של הקב"ה בחיבורי המדרש המאוחר. הפרק יחשוף מגמות שונות בדרשות שנוספו או השתנו בתקופות שונות, וכן שאלות של עיצוב הזיכרון במרחק הזמן.

שער האדם: "מה אנוש כי תזכרנו" – על אמונתו של הקב"ה באדם
בשער הנעילה של הספר נבקש להתבונן במבט רחב על הדרשות המתארות את בכיו של הקב"ה וללמוד מהן על דמות האדם העולה מהן ועל חוזקו של הקשר בין הקב"ה לבין מי שנברא בצלמו כדמותו.

פרק עשירי: בין מלאכים לבני אדם – בדרשות רבות שבהן מתואר בכיו של הקב"ה מופיעים גם מלאכי השרת. נתבונן בתפקידם בדרשות אלו, ובמה שניתן ללמוד מהימצאותם בדרשות אלה באשר ליחסי הקב"ה והאדם. בפרק תעלה גם שאלת אפשרות הנחמה, וההבדל שבין דברי נחמה שאינם מתקבלים לבין אלו שמסוגלים לנחם.

פרק אחד עשר: בכיו של הקב"ה בעקבות פטירת משה רבנו – הפרק עוסק בשלוש דרשות שבהן מתוארים בכיו ואבלו של הקב"ה בעקבות מותו של משה, שהוא כאמור הדמות היחידה שעל אודותיה ישנן דרשות המתארות בכי של הקב"ה. נעיין בדרשות ייחודיות אלה ובגלגולים ובתמורות שחלו בהן בתקופות השונות.

שער איכה:
על קריאתם של חכמים
במגילת איכה

פרק ראשון

נטע שטהל

זועק בקול
דממה
דקה
שלא נשכח
שצחקנו
פל כד

קינה קטנה
וזה כבר בכי
כתב
אורי צבי
על חרבן אחר,
ואין בכחי כמותו
לחבר
קינה,
אולי תחנה
שוב מחדש
לחיות כאלו לא קרה
כאלו לא פעורה
תהום חיינו,
שפולי ילדותנו,
מעברים
של קרבה
ומי שם קורא
בשקט הנורא
קבוץ ומלואו

הפרשנות הקיומית של מגילת איכה

חורבן בית המקדש השני, שהתרחש בשנת 70 לספירה, והשבר הגדול שהתרחש בארץ ישראל לאחר מרד בר־כוכבא, כשישים שנה מאוחר יותר, היו אירועים מכוננים אשר הטביעו את חותמם בספרות חז"ל כולה. האויב שרמס את העם בציון; ירושלים שנחרבה ונחרשה עד שלא נותר בה זכר; חורבן הבית ובעקבותיו השאלה הגדולה כיצד יצליח העם להמשיך את הקשר עם אלוהיו בעולם ללא מקדש; גלות ישראל מארצם ושפיכת דמם בחוצות ירושלים – כל אלו חוללו שבר גדול בעם ויצרו צורך קיומי במציאת פשר, נחמה ותקווה על ידי מנהיגי העם וחכמיו.

חותמה של תקופה קשה זו ניכר בספרות חז"ל כולה, במרחבי התלמודים ובחיבורי המדרש. בהקשר זה, מיוחדים הם חיבורי המדרש על מגילת איכה, אשר בקריאה בפסוקיה ובקינותיה מצאו חכמים הד לשברם וקינתם שלהם, על החורבן שהתרחש בדורם. מדרשי חז"ל לאיכה הם קריאה רבי־דורית, שבה קוראים חכמים את המגילה בקריאה קיומית לתקופתם. אין הם דורשים את הפסוקים רק כעוסקים בחורבן בית ראשון; הם שבים אל פסוקי מגילת איכה ומחפשים בה פשר, תקווה ונחמה גם לשבר הגדול שפקד אותם.

בפרק זה, הפותח את הספר, אני מבקשת להצביע על ייחודו של המעשה הדרשני של חכמים במגילת איכה כפי שהוא עולה מעיון בחיבורים שעסקו במגילה זו, דרך התמקדות בהיבטים הקשורים לנושא הספר: תיאור אבלו וצערו של הקב"ה.

חיבור האגדה החשוב ביותר והמקיף ביותר העוסק בפסוקי מגילת איכה הוא מדרש איכה רבה, שנערך במאה השישית בארץ ישראל כפי שהוזכר במבוא. החיבור כולל 36 פתיחתאות, כמניין "איכה", ולאחר מכן חמישה פרקים, כחמשת פרקי המגילה, ובהם דרשות על פי סדר פסוקי המגילה. הפתיחתא היא תופעה דרשנית נפוצה הבאה בתחילת חיבורים

שער איכה: על קריאתם של חכמים במגילת איכה

או פרשיות, דרשה שבה דורשים פסוק שנמצא במקום מרוחק מן הפרשה הנידונה – בדרך כלל מספר תנ"כי אחר – ורק בסיום הדרשה מגיעים אל הפסוק הפותח את הפרשה או את החיבור.¹ במקרה של איכה רבה, אלו 36 דרשות ארוכות ועמוסות, הדורשות פסוקים רבים מרחבי התנ"ך, כאשר רק בסוף כל אחת מהן מגיע הדרשן אל המילה "איכה" הפותחת את המגילה. רבות מן הפתיחתאות באיכה רבה עוסקות במילת הקינה "איכה" עצמה ובשאלה מי אָמַרָהּ ובאיזה הקשר נאמרה.

בין חורבן ראשון לחורבן שני

מגילת איכה עוסקת כמובן בחורבן הבית הראשון, אך עיון במדרש איכה רבה מעלה תמונה ייחודית שיש בה שורש להבנת דרשות רבות הנמצאות בחיבור זה – תמונה שבה קוראים חכמים את פסוקי מגילת איכה כנאמרים על תקופתם. הדרשות משקפות קריאה קיומית של חכמים במגילת איכה, קריאה המבקשת לראות בפסוקי המגילה התנ"כית תיאור של חורבן דורם, חורבן המקדש השני.² כך נמצא דרשות שבהן נאמר שאומנם ירמיהו הוא שקונן "אֵיכָה יִשְׁבֶּה בְּדָד", אבל הוא קונן את קינותיו לא רק על חורבן הבית הראשון שהיה בזמנו, אלא גם על חורבן הבית השני, שאירע מאות שנים לאחר מכן.

דוגמה לכך ניתן לראות בדרשה מתוך פתיחתא יב הדורשת פסוק מספר מלכים אשר מתאר את חורבן בית ראשון:

"וַיִּשְׂרֹף אֶת בַּיִת ה' (מלכים ב' כה, ט) – זה בית המקדש.
"וְאֵת בַּיִת הַמֶּלֶךְ" – זה פלטין של צדקיהו.
"וְאֵת כָּל בְּתֵי יְרוּשָׁלַם" – אלו ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות שהיו בירושלים. דאמר רבי פנחס בשם רבי הושעיא:
ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים חוץ מבית המקדש, מנין 'מלאתי', בגימטריא הכי הוי.

1. על הפתיחתא ומקומה במדרש ראו פרנקל, מדרש ואגדה, עמ' 206-214.

2. בנושא זה ראו גם עסיס, איכה, עמ' 51-52.

פרק ראשון – הפרשנות הקיומית של מגילת איכה

וכל אחת ואחת היה לה בית ספר למקרא ובית התלמוד למשנה, וכלן עלה אספסינוס והחריבן.

”וַאֲתָ פֶּלַי בֵּית גְּדוּל” – זה בית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי, ולמה קורא אותו ”בית גדול”? ששם מתנין שבחו של הקדוש ברוך הוא. כיון שחטאו – גלו, וכיון שגלו – התחיל ירמיה מקונן עליהם איכה. (איכה רבה [בובר] פתיחתא יב [עמ' 12])

זוהי פתיחתא קלאסית, הפותחת בפסוק מתוך ספר מלכים ומסיימת במילה הראשונה של החיבור, ”איכה”, ובכך מסבירה מי קונן את המגילה ומדוע. הדרשה מתארת את גדולתה הרוחנית של ירושלים בימי בית שני ואת עולם התורה השוקק שהיה בתוכה, תוך פירוט המסגרות המותאמות לכל גיל. כך אנו שומעים על בתי ספר לילדים צעירים שבהם למדו מקרא, בית תלמוד שיועד כנראה לילדים בוגרים יותר ובו למדו משנה, וגם על בית המדרש של רבן יוחנן בן זכאי, אחד מגדולי הדור של ירושלים.³

כל התיאור המלבב הזה – של ילדים בכל הגילים ומבוגרים, הלומדים תורה, כל אחד במקומו – נחרב בבת אחת כאשר עלה אספסיאנוס על ירושלים. התיאור החד, המתאר במילים ספורות את החורבן, ממחיש את הריק הגדול שנוותר מירושלים שהייתה מלאה חיים ותורה. על כל זה, מספרת לנו הדרשה, מקונן ירמיהו את מגילת איכה.

זו דרשה נאה, אבל כאשר עוצרים לרגע ומתבוננים במה שכתוב בה, מתברר שהיא אינה מתיישבת מבחינה היסטורית. כיצד יכול היה ירמיהו, נביא בית ראשון, לקונן על חורבן בית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי, אחד מגדולי התנאים בימי הבית השני? וכי חכמים לא ידעו שאספסיאנוס, קיסר רומי, החריב את בית שני ולא היה ביכולתו של ירמיהו לקונן על מעשיו? כמובן, חכמים ידעו גם ידעו זאת אלא שהם מצאו בתיאורי החורבן ובקינותיה של מגילת איכה שיקוף לקינתם וזעקתם שלהם. הם חשו שתיאורי

3. בדרשה מצוינים בית התלמוד ובית הספר כמוסדות שנמצאים בתוך בית הכנסת. אכן נראה שתפקידו המקורי והראשוני של בית הכנסת, עוד מימי בית הבית הראשון, היה דווקא מקום לימוד תורה. במשנה ובתלמוד יש עדויות לקיומם של בתי ספר ללימוד ילדים קטנים, שמושכם היה בבתי כנסת או בבתי פרטיים כבית המלמד או בית ההורים. לעומתם נראה שבתי תלמוד לבוגרים התקיימו אך ורק בבית הכנסת. ראו תוספתא, בבא בתרא א, ד; תלמוד ירושלמי, בבא בתרא פ”ב ה”ג, יג ע”ב, ועוד מקומות רבים. על בתי התלמוד לבוגרים ראו אברבך, החינוך היהודי, עמ’ 41-42.

שער איכה: על קריאתם של חכמים במגילת איכה

השבר והזעקה בעקבות חורבן בית ראשון המצויים במגילה מתארים נאמנה גם את השבר שפקד אותם, לאחר חורבן בית שני; כאילו כל אירועי החורבן אשר ידע עמנו, שורשם באותו חורבן ראשון. חכמים קראו אפוא את קינות המגילה שנכתבו על חורבן הבית הראשון כקינות שהיו יכולות להיכתב גם על חורבנם שלהם. זוהי קריאה קיומית-אקזיסטנציאליסטית.

כך ניתן לראות גם בדרשה על הפסוק מאיכה: "זְכֹרָה יְרוּשָׁלַם יְמֵי עֲנִיָּה וּמְרוּדֶיהָ פֶלַח מַחְמְדֶיהָ אֲשֶׁר הָיוּ מִיַּמֵי קָדְם, בְּנֶפֶל עֲמָה בְיַד צָר וְאִין עֲזֹר לָהּ רְאוּהָ צָרִים שָׁחֲקוּ עַל מִשְׁבֶּתֶהָ" (איכה א, ז):

"...עַל מִשְׁבֶּתֶהָ" – על שבתותיה. כמאן דאמר: "זְכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְשׁוֹ" (שמות כ, ז).

דבר אחר "עַל מִשְׁבֶּתֶהָ" – על שמטותיה. כמאן דאמר: "וּבִשְׁנֵה הַשָּׁבִיעַת" (ויקרא כה, ד).

דבר אחר "עַל מִשְׁבֶּתֶהָ" – זה רבן יוחנן בן זכאי ששבת מתוכה.

(איכה רבה [וילנה] א, לד [עמ' 29-30])

הדרשה מבקשת לפרש את המילה הקשה בפסוק, "מִשְׁבֶּתֶהָ", ולהבין על מה שחקו הצרים. שתי הדרשות הראשונות מפרשות את המילה כמתייחסת אל השבת, כאשר הדרשה הראשונה מצביעה על יום השבת, והדרשה השנייה מצביעה על השמיטה כשנת שבתון. משמעות שחוק האויב יכולה להתפרש כלעג על שביטת ישראל יום בשבוע, ושנה שלמה אחת לשבע שנים, או על כך שישראל לא שמרו שבת ושמיטה, ורק אחרי החורבן הם התחילו לשומרם. כאשר לשחוק זה נוספת גם אפשרות של שמחה לאידנו על כך שבעקבות החורבן בטלה אפשרות קיום מצוות השמיטה, כמצוות רבות הקשורות בארץ ובמקדש.⁴

אך הדרשה השלישית דורשת את המילה בדרך אחרת ועוסקת בהשבתת בית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי מתלמודו בעקבות החורבן. שוב אנו רואים כיצד חכמים משלבים את אסון דורם – ובכללו השבתת בית המדרש של רבן יוחנן בן זכאי – כחלק מפירוש פסוקי המגילה אשר נכתבו בעקבות

4. כך לדוגמה באיכה רבה ג, ה, מתואר לעג אומות העולם על שמירת השבת של ישראל, ואילו במקבילה לדרשה זו באיכה רבה (בובר) א, ז, המשמעות המפורשת היא לעג הגויים, על כך שרק לאחר החורבן הם מבקשים לשמור שבת ושביעית.

פרק ראשון – הפרשנות הקיומית של מגילת איכה

חורבן בית ראשון. חז"ל משלבים את אסונם בפסוקי מגילת איכה, כאילו מדובר בפשט הפסוקים.

גם בדרשה הבאה ניתן לראות מעשה דרשני זה, המבקש לראות במגילת איכה קינה של ירמיהו על חורבן בית ראשון ועל חורבן בית שני גם יחד:

"בְּשָׁנוּ כִּי שָׁמְעֵנוּ חֲרָפָה" (ירמיהו נא, נא) – אלו שבעה עשר בתמוז.
"כְּפִתְּהָ כְּלָמָה פָּנִינוּ" (שם) – אלו תשעה באב.
"כִּי בָאוּ זָרִים עַל מְקוֹדְשֵׁי בֵּית ה'" (שם) – חורבן ראשון וחורבן שני.
כיון שחטאו, גלו, וכיון שגלו – התחיל ירמיה מקונן עליהם איכה.
(איכה רבה [בובר] פתיחתא ט [עמ' 8])

כדאי לדייק: דרישת פסוקי המקרא כמתייחסים לתקופות שונות בהיסטוריה היהודית – ליציאת מצרים, למתן תורה, לחטא העגל וכו' – היא תופעה פרשנית ידועה הנקראת "אלגוריה היסטורית".⁵ אך מה שנעשה בדרשות אלו שונה מהקריאה האלגורית ההיסטורית הרגילה, שבה מגיעה הדרשה בדרך כלל כשאלה מפורשת של "היכן נאמרה?", ולאחריה מופיעות כמה דעות המייחסות את הפסוקים לתקופות היסטוריות שונות. באותם מקרים הדרשה מקשרת באופן גלוי בין הפסוק המסוים לבין פרשנותם של חכמים, או פתרונם לשאלה 'לאיזה אירוע מתייחס הפסוק?'.
לדוגמה, ברבות מן הדרשות בשיר השירים רבה מצויות אפשרויות פרשניות שונות שבהן חכמים קוראים את הפסוק משיר השירים ומשייכים אותו לתקופה היסטורית מסוימת. לרוב, לפסוק אחד יופיעו שלוש (ואף ארבע) הצעות לפתרון. כזו היא הדרשה על הפסוק "יִשְׁקֶנִי מְנֻשִׁיקוֹת פִּיהוּ כִּי טוֹבִים דְּדִיךְ מֵיֵין" (שיר השירים א, ב):

"יִשְׁקֶנִי מְנֻשִׁיקוֹת פִּיהוּ", היכן נאמרה?
ר' חנינא בר פפא אמר: בים נאמרה, הא מה דאת אמרת: "לְסִסְתֵּי בְּרַכְבֵּי פְרָעָה" (שיר השירים א, ט).
ר' יוחנן אמר: בסיני נאמרה, שנאמר: "יִשְׁקֶנִי מְנֻשִׁיקוֹת פִּיהוּ".
רבי מאיר אומר: באהל מועד נאמרה ומייתי לה מן הדא קרייא: "עוֹרֵי

5. על הפרשנות האלגורית ההיסטורית ראו פרנקל, מדרש ואגדה ג, עמ' 818-821, וכן סקירת השיטה אצל רייזל, מבוא למדרשים, עמ' 158-161.

שער איכה: על קריאתם של חכמים במגילת איכה

צָפוֹן וּבּוֹאֵי תִימָן (שיר השירים ד, טז). "עוֹרֵי צָפוֹן" זו העולה הנשחטת בצפון, "ובואי תימן" אלו שלמים שנשחטין בדרום. "הִפְיָחִי גְנִי" (שם) זה אהל מועד. "יָזְלוּ בְשָׁמַיִו" (שם) זה קטרת הסמים. "יָבֵא דוֹדֵי לְגִנּוֹ" (שם) זו השכינה.

(שיר השירים רבה א, יב)

המדרש שואל על איזה אירוע היסטורי נאמר ביטוי האהבה הגדול הזה שנדרש על כנסת ישראל ודודה, והדרשה מפרטת את הצעותיהם של חכמים שונים לשאלה זו. ר' חנינא בר פפא מציע שהפסוק נאמר על קריעת ים סוף, ר' יוחנן מציע את מתן תורה ור' מאיר מציע את השראת השכינה באוהל מועד. דרשה זו היא דוגמה קלאסית לפרשנות אלגורית לפסוק, וכמוה ניתן למצוא דרשות רבות. אך אם נשוב לדרשות על מגילת איכה, ניווכח לדעת שהן שונות. הדרשות האלה אינן נאמרות כאלגוריה היסטורית מפורשת ואינן מוצגות כהצעה לפרשנות היסטורית לפסוק מן התנ"ך. הן מוצגות כפירושה הקינה עצמה. הדרשות נקראות כאילו פסוקי מגילת איכה מתארים את חורבן בית שני ואת חורבן בית ראשון כאחד. בדרשה הבאה אפשר למצוא תופעה נוספת, אשר עושה צעד נוסף ומרתק בעניין זה בדיוק:

כתיב: "בְּתִשְׁעָה לַחֲדָשׁ וַיִּחַזַּק הָרָעַב בְּעִיר" וגו' (ירמיהו נב, ו).
לעם הארץ לא היה לחם, לבני יהודה היה לחם, אלו בחורבן ראשון.
אבל בחורבן שני, "כָּל עַמָּה נֶאֱנָחִים מִבְּקָשִׁים לָחֶם" (איכה א, יא).
(איכה רבה [בובר] א, יא [עמ' 74-75])

דרשה זו מרחיקה לכת. אין היא אומרת רק שהפסוק "כָּל עַמָּה נֶאֱנָחִים" שבמגילה מדבר גם על חורבן בית ראשון וגם על חורבן בית שני, כפי שראינו בדרשות הקודמות, אלא שהוא נאמר רק על חורבן בית שני. הדרשה פותחת בהבאת פסוק מספר ירמיהו המתאר את חורבן בית ראשון, ובו נאמר שלעם הארץ לא היה לחם: "בְּחֲדָשׁ הָרְבִיעִי בְּתִשְׁעָה לַחֲדָשׁ וַיִּחַזַּק הָרָעַב בְּעִיר וְלֹא הָיָה לָחֶם לְעַם הָאָרֶץ" ומעמתת אותו עם הכתוב במגילת איכה, המתאר את הרעב ללחם כמנת חלקו של כל העם: "כָּל עַמָּה נֶאֱנָחִים מִבְּקָשִׁים לָחֶם". אם כך, שואלת הדרשה, למי לא היה לחם: רק לעם הארץ או לכל העם?

פתרון הדרשה הוא ששני הפסוקים מדברים על תקופות שונות ועל חורבנות שונים. הפסוק בירמיהו מתאר את הרעב שהיה בזמן בית ראשון, שבו רק לעם הארץ לא היה לחם; ואילו הפסוק במגילת איכה מדבר על חורבן בית שני, שחרפת הרעב בו הייתה כה גדולה עד אשר "כָּל עֲמָה נֶאֱנָחִים מִבְּקָשִׁים לָחֶם". על פי דרשה זו, הרעב בימי חורבן הבית השני היה קשה יותר ואכזרי יותר מזה שבחורבן הבית הראשון.

מבט היסטורי על הקריאה הקיומית במגילת איכה

אבקש להתבונן על הקריאה הקיומית של חז"ל במגילת איכה, אשר ביקשה לקשור אותה אל חורבן דורם, במבט היסטורי. במהלך הדורות ביקשו יהודים רבים לקשור גם הם את האסונות השונים שאירעו בזמנם אל החורבן הראשון המתואר במגילת איכה. תופעה ידועה היא שבמשך הדורות נכתבו קינות רבות לאחר אסונות עזים שחוו קהילות ישראל והללו צורפו לקטעי הקריאה שנאמרים בתשעה באב בבית הכנסת. היו אלה קינות שראו בחורבן ובפרעות שהתרחשו בדורות השונים המשך ישיר לחורבן בית המקדש המתואר במגילת איכה. מחבריהן ביקשו לטוות חוט בליינתק בין אסונם ובין האסון הגדול שפקד את העם בחורבן המקדש.⁶

אומנם מעשה כתיבת הקינות המאוחרות אינו זהה לכתיבת דרשות חז"ל, שכן חכמים קראו את פסוקי מגילת איכה כמוסבים על אסונם, פעולה שאפילו גדולי הפייטנים – וכל שכן כותבי הקינות שנוספו במהלך ימי הביניים – לא היו יכולים לעשות. כותבי הקינות אינם מייחסים את קינת איכה לאסונם ואינם אומרים שירמיהו קונן גם על חורבנם, כפי שנהגו חכמים לאחר חורבן בית שני. הם מבקשים לצרף את קינותיהם לשרשרת הקינות המתמשכת של אסונות ישראל, המתחילה בחורבן בית המקדש, ומבקשים לחבר את קינתם לפסוקי קינת איכה.

כך אנו מוצאים קינות שנכתבו סביב פסוקי מגילת איכה בתקופת מסעי הצלב, בעקבות רציחתם האכזרית של יהודים רבים, וכן לאורך אסונות נוספים שאירעו במשך הדורות. הפוגרומים והאסונות הוכנסו בדרך זו לתוך

6. סקירה תמציתית על הקינות הקדומות ראו אליצור, מאבל לנחמה, עמ' 125, הערות 1, 3. על תופעה זו ראו יעוז קסט, קינות, עמ' 78; ידידיה, קינות, עמ' 22-31.

שער איכה: על קריאתם של חכמים במגילת איכה

מסגרת התפילה ונאספו בזיכרון האומה מדור לדור כקשורים באורח רציף לחורבן בית המקדש.

"שקולה הריגתם כשריפת בית אלוהינו"

מעניין לקרוא ב'ספר מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, אשר חיבר בעצמו קינה ידועה 'שאלו שרופה באש' על שריפת התלמוד בפרז, התייחסות לשאלה אם מותר להוסיף קינות כגון אלה אל התפילה של תשעה באב. בתשובתו משווה מהר"ם מרוטנבורג בין האסונות שאירעו בזמנו ובין שריפת בית המקדש:

ויושבין לארץ, ומיד מתחיל החזן הקינות שיסד הקלירי שבת סורו כו'. והם כ"א קינות כנגד כ"א ימים שבין י"ז תמוז לט' באב, שאז הובקעה העיר וצרו על הבית כ"א ימים. וט' באב שרפו ההיכל. ויש שמדלגין קצת מן הקינות הקלירי, ואומרין אחרים תחתיהן שיסדרו שאר גאונים על גזירות, ואין לחוש. כי שקולה הריגתם כשריפת בית אלוהינו. (ספר מנהגים, תשעה באב, עמ' 34)

על מנת להמחיש עניין זה אביא כאן כמה דוגמאות, מעטות מני רבות. נפתח בקינה שנכתבה בימי הביניים, בעקבות מסעות הצלב, אשר נכתבה על ידי ר' קלונימוס בן יהודה בעקבות חורבן קהילות שו"ם: שפיירא, וורמיזא ומגנצא (שפייר, וורמס ומיינין) בשנת 1241, ונמצאת בסדר הקינות של ליל תשעה באב.

מי יתן ראשי מים ועיני מקור נוזלי, ואבכה כל ימותי ולילי...
ועפעפי זלו מים דמע להגירה, ואקונן מר עלי הרוגי אשפירה.
ועל אלה אני בוכיה ולבי נהם נהימות, ואקרא למקוננות ואל החכמות,
אלי ואליה כלם הומות, היש מכאוב למכאובי לדמות...
(סדר הקינות לתשעה באב, כו, עמ' צג-צח)

גם הדרשה הבאה נכתבה על הרוגי מסע הצלב הראשון, מאת הפייטן מנחם בן מכיר מרגנסבורג, אחד מניצולי גזרות תתנ"ו, ובה מתוארים בתיאורים קשים מעשי הרצח והאכזריות של נושאי יראתם (כינוי לצלב).⁷

7. ראו גולדשמידט, קינות, עמ' יג, וכן עמ' קיח.

פרק ראשון – הפרשנות הקיומית של מגילת איכה

אֶבֶל אֲעוֹרֵר / אֲנִינֹת אֶגְרֶה.
בְּכִי אֲמַרֵר / בְּחֶמַת צוֹרֵר / דְּרָכֵי סוֹרֵר...
זְמַן שְׁנַת תַּתְנַ"ו / בְּיָ"א לְמַחְזוֹר רַב"ו:
חִילוֹת זִינוּ / מְקוֹמָם פָּנוּ / פְּאַרְבֵּה נִמְנוּ.
טָעוֹת בְּקִשׁוֹ / וְעֲלֵי הַקִּשׁוֹ.
יִרְאַתֶּם קִשְׁקִשׁוּ / וְאוֹתוֹת הַקִּישׁוֹ / וְאוֹתֵי עֲקִשׁוֹ...
(סדר הקינות לתשעה באב, לד, עמ' קיח-קכ)

הקינה הבאה, 'יום מאורי חשך' נכתבה בעקבות גירוש ספרד על ידי מחבר לא ידוע, והיא נאמרת, על פי מסורת יהודי מרוקו, בתשעה באב, ומבקשת לקשור בין גירוש ספרד לחורבן ירושלים:

יוֹם מְאוּרֵי חֶשֶׁךְ בְּגֵרוּשׁ קֶסְטִילִיָּא / אוּי לִי עַל שְׁבָרֵי
שְׁבָרֵי יְרוּשָׁלַיִם אֶל תִּזְכְּרֵי עוֹד / אֶהָה עָלֵי וְאוּיָה לִי
כִּי לְשֶׁבֶר קֶסְטִילִיָּא לֹא נִמְצָא צָרִי.
מִפּוֹרְטוּגַל נִשְׁמַע קוֹל נְהִי בְּמֵרָה / אֶהָה עָלֵי וְאַלְלֵי
כִּי אֵינן שְׁבָר כְּשֶׁבָרֵי וּמְזוֹר כְּמְזוֹרֵי...
(תל-אור, בכייה לדורות, עמ' 106)

גם לאחר שואת יהודי אירופה, ביקשו רבים לכתוב את כאבם ואת זעקתם בנוסח קינות תשעה באב, ולצרפם לשרשרת הקינות שנכתבו בעקבות אסונות הגלות והחורבן. אביא כאן מספר דוגמאות של קינות שנכתבו לאחר השואה, גם אם לרוב לא הצליחו להיכנס לסדר הקינות המקובל.⁸ שתי הקינות הבאות נכתבו במבנה המזכיר את מגילת איכה. הקינה הראשונה 'איכה תפארתנו' נכתבה על ידי הרב אברהם רוזנפלד, והיא בנויה בא"ב משולש. נביא כאן את תחילתה:

אֵיכָה תִּפְאָרְתָנוּ מְרֵאשָׁנוּ הַשְּׁלֹכָתָ,
אֵיכָה פָּנִידָ מִמְנוּ הַסְתֵּרְתָ,
אֵיכָה קִצְפָתָ וְלֹא חִמַּלְתָּ.
בְּלֵב נִשְׁבֵּר וְנִדְבָה בְיוֹם צוּם וְעֲצָרָה,

8. על פולמוס קבלתן של הקינות בסדר תשעה באב, ראו מאיר, קינות, עמ' 5-35.

שער איכה: על קריאתם של חכמים במגילת איכה

בָּאֲנֹו לְפָנֶיךָ לְסֹפֵד וְלִבּוֹת בְּקִינָה וּבִילָלָה,
בְּזָכְרֵנוּ אֶת קְדוּשֵׁי הַשּׁוֹאָה תַרְצֵ"ט-תַש"ה.

(מאיר, קינות, עמ' סט-עג)

כך גם בקינה הבאה 'אספרה דין', אשר נכתבה על ידי הרב אביגדור נבנצאל בא"ב משולש, על פי סדר הא"ב. נביא כאן רק את שורת הפתיחה ואת הבית המסיים:

אֶסְפְּרָה דִין עֲלִיּוֹן וּמַחֲזֵן מַכְתּוֹ, אֶפִּיר מְרָדֵי וְאוֹקִיר צְדָקָתוֹ,
חֲטָאתִי עֹוִיתִי פֶשַׁעַתִי לְעַמְתּוֹ, אֲנִי הַגִּבֵּר רָאָה עָנִי בְשִׁבְט עֲבָרְתּוֹ

...

תָּשִׁיב לָהֶם גְּמוּלָה' כַּמַּעֲשֵׂה יְדֵיהֶם
תִּתֵּן לָהֶם מַגֵּנָת לֵב תִּאֲלָתֶךָ לָהֶם
תִּרְדֶּף בָּאָף וְתִשְׁמַדֵּם מִתַּחַת שְׁמֵי ה'.

(מאיר, קינות, עמ' לט-מה).

גם בקינה הבאה: 'אני הגבר ראה שבר', אשר נכתבה על ידי האדמו"ר הרב מנשה קליין מאונגוואר, ניתן לראות כיצד פסוקי מגילת איכה משולבים בקינה, ושבר השואה מושווה לחורבן.

אֲנִי הַגִּבֵּר, רָאָה שִׁבְרָה, מְרוֹרִים הָרוּנִי בְּמִסְגֵּר מְסֻגָּה, וּבְקִרְבִי כָּל אֶבֶר מִפְּרָפֶר
תִּרְדַּ עֵינַי דְּמַעוֹת, כָּל הַיּוֹם בְּלֵי הַפּוּגוֹת, כְּפִלְגֵי מַיִם מִנְשֹׁף עַד צָפָה.
בְּרֹאשׁ כָּל חוּצוֹת, וְעַל הַהָרִים וּגְבְעוֹת, אֲשָׂא נְהִי וְקִינָה אֲעוֹרֵר
שִׁבְרָה בַת עַמִּי, חֲרָבֶן בֵּית יִשְׂרָאֵל הָעוֹלָמִי אֲבִכָה כְּמֵתֵאֵבֵל וְלֹא
כְּמִשׁוֹרֵר.

(מאיר, קינות, עמ' סא-סד)

לעיתים ניתן לראות בקינות אלו, כפי שראינו בדרשה על אודות הרעב, את הזעקה כי החורבן שהתרחש בשואה היה אכזרי יותר מחורבן בית ראשון. כך לדוגמה כותב משה פראגר בקינה הבאה:

הביטו וראו, אם יש מכאוב כמכאובי הדור הזה
שיטוס הרשע, עובד האלילים, הצית אש במקדש והחריב את מלכות

פרק ראשון – הפרשנות הקיומית של מגילת איכה

יהודה – ואילו את היהודים המנוצחים הוליכו לגיונותיו שבי עד לשערי רומא ונפשם הייתה להם לשלל. טורקבימדו, האינקביזיטור הנוצרי, העמיד לפני היהודים בספרד את הברירה: המרת דתם או גירושם בעירום ובחוסר כל – היהודים בחרו במקל הנדודים ותרו להם מקלט בארצות קרובות ורחוקות. חמי"ל הרשע, מנהיג האוקראינים המתמרדים, שפך זעם נקמתו על יישובי היהודים ופרסות סוסיהם של מחנות הקוזאקים טבלו בדם ישראל – אולם את דת ישראל לא חרף ואת תורת ישראל לא נאץ. והצורך של ימינו, בכור השטנים היטלר, שם רשעים ירקב, עלה על כולם במשטמתו התהומית, שהולידה את מזימת הכליון – כליון – כליון עם ישראל כולו, כליון רוח וגוף גם יחד. גזר המוות, שהוצא בשם גרמניה על כל אשר דם יהודי נוזל בעורקיו היה ללא תנאי וללא ערעור וללא יוצא מן הכלל.

(תידור באומל, קול בכיות, עמ' 216-217)

כמו בקינות שנכתבו על ידי גדולי פייטני ארץ ישראל, כך בקינות שנכתבו על הפרעות בתקופות השונות וכך בקינות שנכתבו בעקבות השואה – ככולן ניתן לראות את הצורך הגדול בכתיבת קינה שמספרת את סיפורם של האסון והחורבן שאירעו באותו דור, יחד עם הרצון להתחבר למגילת איכה ולהצטרף לתיאור הגדול והמתמשך של החורבן בעם ישראל.

כך אירע גם בימינו אנו, בקהילות רבות בישראל. בתשעה באב הראשון לאחר האסון שפקד את עם ישראל בשמחת תורה תשפ"ד, נאמרו קינות שנכתבו בעקבותיו. באמירת הקינות האלו מובע רצונם של המקוננים לצרף את האסון אל הסיפור הגדול של תולדות ישראל.⁹ במעשה זה יש התחברות אל עבר דורות קודמים והבנה ששורש אחד לחורבנות כולם, כך שמגילת איכה יכולה להיות קוד משותף, חיבור שיש בו גם כאב אך גם כוח ועוצמה.

9. דוגמת 'קינת בארי' שכתב יגל הרוש; 'אליכם עדה קדושה' שכתב נריה רפאל כנפו; 'אלה אזכרה' שכתבה נחמה שפילמן; 'קינה על מאורעות חרבות ברזל' שכתב הרב יוסף צבי רימון, ועוד.

חתימה

כאשר מתבוננים במדרשי חכמים למגילת איכה, עולה מאפיין מרתק שחוזר בדרשות רבות. חכמים אינם רק דורשים ומבארים את פסוקי המגילה כאחד מספרי התנ"ך אשר נכתב בימי חורבן בית ראשון, אלא הם קוראים את הפסוקים בצורה קיומית כעוסקים בתקופתם ובשבר שפקד את דורם. הקריאה בדרשות יוצרת לעיתים תחושה של ערבוביה בין אירועי חורבן בית ראשון לבין אירועי חורבן בית שני, כאשר הפסוקים נקראים כרלוונטיים לשתי התקופות גם יחד.

בדרך זו, קריאה בחיבור איכה רבה מאפשרת לנו הצצה לשאלות ולנושאים שהטרידו את חכמי הדור ומנהיגיו והיא מתארת את אסונם ואת חיפושם אחר נחמה ותקווה לדורם בפסוקי מגילת איכה. הבחנה זו גם תסייע לנו להבין את מקומן של הדרשות הרבות המתארות את בכיו, צערן ואבלו של הקב"ה בחיבורים אלה.

נספח: עיון בכתבי האדמו"ר מפיאסצנה

כאשר קוראים את הדרשות המתארות את אבלו ובכיו של הקב"ה בעקבות החורבן, קשה שלא להרהר על החיפוש של העולם הדתי אחר שפה שבסיועה אפשר יהיה להתמודד עם נוראות השואה. לא אכנס לנושא עצום וסבוך זה, שספרים רבים נכתבו עליו, אך אבקש להביא כאן שתיים מדרשותיו של האדמו"ר מפיאסצנה, ר' קלונימוס קלמיש שפירא, הצועדות בנתיב דומה לנתיב שסללו חכמים בדרשותיהם, ואולי אף שופכות עליהן אור ומסייעות להבנתן.

ספרו של האדמו"ר מפיאסצנה 'דרשות משנות הזעם' מכיל דרשות שנדרשו במהלך שנות השואה (ת"ש עד תש"ב) בגטו ורשה, דרשות שנכתבו על ידי האדמו"ר עצמו בכתב ידו ונמסרו לארכיון המחתרתי 'עונג שבת' בראשותו של ד"ר עמנואל רינגלבלום. כתב היד הוטמן בכד חלב ונמצא לאחר השואה.¹⁰

בימי האימה נותר האדמו"ר עם חסידיו בפולין, סירב להציל עצמו

10. ראו בהרחבה, רייזר, דרשות משנות הזעם, עמ' 25-36.

פרק ראשון – הפרשנות הקיומית של מגילת איכה

ונשאר עם חסידיו עד אשר עלו הוא והם בסערה השמימה, יחד עם קדושי עמנו. דרשותיו מעוררות השתאות, מרטיטות לב והקריאה בהן מטלטלת. הן מלאות כנות, זעקת שבר וניסיונות להתחזק באמונה ולמצוא תקווה.¹¹ אני מבקשת להביא כאן קטעים קצרים מתוך שתי הדרשות האחרונות אשר נמצאו בכתבי היד בארכיון: דרשה לשבת פרשת מטות תש"ב ודרשה לשבת חזון (ערב תשעה באב) תש"ב.

בדרשתו לשבת חזון האדמו"ר מפיאסצנה מדבר על כך שבמשך כל הדורות קריאה בסיפורי החורבן או במגילת איכה הייתה יכולה להתרחש בדרגת הזדהות מסוימת, אך רק כאשר רואים את הייסורים שהוא ושומעי לקחו רואים, רק כאשר חווים את החורבן כפי שהם חווים על בשרם – רק אז אפשר להבין לעומק את פסוקי מגילת איכה.

חזון ישעיהו בן אמוץ אשר חזה וכו'... בענין נבואה אין לנו השגה אבל פשוט אפשר לפי מצבנו, כי כבר דברנו איך שעכשיו רואים כמה רחוקים השמיעה והדיבור מצרות ויסורים, מן ראית הצרות והיסורים ומכל שכן לסבלם רחמנא ליצלן. כשלמדנו בדברי הנביאים ודברי חז"ל מצרות החורבן, חשבנו שיש לנו איזה השגה בצרות אלו, אף בכינו אז לפעמים. עכשיו רואים שלשמוע צרות, ולראותם ומכל שכן לסבלם רחמנא ליצלן, כמה רב המרחק, עד שכמעט לא מיניה ולא מקצתיה. (דרשות משנות הזעם, עמ' 313-314)

בכל דור, אומר האדמו"ר מפיאסצנה, קראו את מגילת איכה ובכו למקרא פסוקיה, אבל אינה דומה קריאתם של הדורות הקודמים במגילת איכה, לקריאת דורו, הרואה בעיניו וחווה על בשרו את אימת ייסורי החורבן ונוראותיו. מתוך כך, קריאתו שונה באורח מהותי ונמצאת בדרגת הזדהות אחרת לגמרי.

במובן זה, שופך האדמו"ר מפיאסצנה אור על מלאכת יצירת הדרשות של חז"ל. גם קריאתם במגילת איכה נעשתה מתוך חוויותיהם באירועי חורבן בית המקדש, השבי וההרג שהיו בירושלים ובארץ כולה. מתוך כך, קריאתם

11. ראו פרבשטיין, בסתר רעם, עמ' 429-448. על משנתו האמונית של האדמו"ר ראו בהרחבה גרנות, אמונה, עמ' 274-252.

שער איכה: על קריאתם של חכמים במגילת איכה

במגילת איכה לא דמתה לזו של הדורות הקודמים. הייתה זו קריאה מתוך חוויה והזדהות שונות לחלוטין.

מעבר לעניין ההזדהות העצומה עם תיאורי מגילת איכה, התייחס האדמו"ר גם לנושא המרכזי השני שתואר לעיל, תיאור בכיו וצערן של הקב"ה, וכך אמר בדרשתו לפרשת מטות תש"ב (דרשה אחת לפני אחרונה):

אי אפשר להמשיך על עצמו רוח הקודש בשעת צער ויגון רחמנא ליצלן... ואחר החורבן היה צער עד שלא היה יכול גם לאמור איכה ברוח הקודש. כי גם לככות ולקונן ברוח הקודש, אי אפשר בלא קצת שמחה. לכן הוצרך להקדימה קודם החורבן. נבואה אי אפשר בעצבות והגמרא אומרת וכן לדבר הלכה. שגם לדבר הלכה צריכים שמחה, לא סתם הלכה בלבד רק אפילו לדרוש דרוש מן הצרות אי אפשר בשעת שבירת הלב ודכאות הרוח, ויש לפעמים שאי אפשר גם להכריח את עצמו לאמור ולדרוש מה מגודל השברון והנפילה רחמנא ליצלן. ובמה אפשר לחזק עצמו על כל פנים מעט, כל עוד לא באה הישועה, ובמה אפשר להקים על כל פנים מעט את הרוח בשעת שבירה ורציצה כזו. (דרשות משנות הזעם, עמ' 306-312)

כמה נשבר הלב למקרא דבריו הכנים ועדותו שמרוב שברון הלב ודכאות הרוח, אי אפשר אפילו לדרוש מן הצרות, אי אפשר אפילו לדרוש במגילת איכה. האדמו"ר שואל כיצד אפשר לחזק את עצמו מעט על כל פנים, כל עוד הישועה לא באה. במה אפשר להקים מעט את הרוח בשעת שבר זו? ואני נדרכת לשמוע במה אפשר להתנחם מעט. במה אפשר להקים מעט את הרוח, להתנחם קצת?
והנה תשובתו:

ראשית כל בתפילה ובבטחון שה' אב הרחמן אי אפשר שישליך כל כך את בניו מעל פניו. ואי אפשר שחס ושלום יעזבנו בכל כך סכנה שמסוכנים אנו למען שמו יתברך, ובטח ירחם תיכף ומיד וכהרף עין יושיענו.

אבל במה נתחזק על הקדושים שכבר נהרגו רחמנא ליצלן, הקרובים והידידים וסתם ישראל אשר כמה מהם נוגעים לנו כנפשנו. ובמה

פרק ראשון – הפרשנות הקיומית של מגילת איכה

נקומם עצמנו מעט על כל פנים משמעות האיומות הישנות והחדשות, המפרקות את עצמותנו והממסות את לבבינו.

האדמו"ר מבקש להתנחם במה שאמורה להיות הנחמה הברורה והפשוטה, בישועת ה', אבל הוא מודה שמתוך שרבו הייסורים, אפילו בכך אין נחמה שלמה, שכן רבים רבים כבר אבדו. הוא מחפש מקור אחר לחיזוק ונחמה, וכך תשובתו:

בזה שאין אנו לבדנו בצרותינו רק גם הוא יתברך כביכול סובל עמנו. "עֲמוּ אָנֹכִי בְצָרָה" (תהלים צא, טו). ולא זו בלבד אלא ישנן צרות שאנו סובלים בעד עצמנו, על חטאינו, או יסורים של אהבה כדי למרק ולטהר אותנו, והוא יתברך רק עמנו סובל, וישנן צרות שאנו רק עמו כביכול סובלים, צרות של קידוש השם, "אבינו מלכנו עשה למען הרוגים על שם קדשך"...

בימי חורבן כאב ושבר כה גדולים, אין הוא מוצא נחמה אפילו בישועה הקרובה לבוא, באשר כיצד יושיע ה' את אלו שכבר לא נושעו וכבר הלכו לעולמם?! הוא מוצא נחמה בדבר אחד בלבד: בזה שהקב"ה סובל יחד עימנו. הוא אף מרחיק לכת ואומר שיש דרגה כזו, כשישראל נהרגים רק משום שהם יהודים, שלמעשה אנחנו הם אלו שסובלים יחד עם הקב"ה.¹² בכך אולי הופך האדמו"ר את משמעות הפסוק "עֲמוּ אָנֹכִי בְצָרָה" לדור כיוונית: אנו מבקשים שה' יהיה עימנו בצרתנו ויבכה איתנו, אך במובן מסוים גם אנו מצטערים וסובלים עימו. כאילו אומר עם ישראל שהוא עם ה' בצרתו.

12. על השקפתו בעניין התיאולוגיה של הייסורים ראו רייזר, דרשות משנות הזעם, עמ' 54-60, וכן סקירת מחקר על השלבים בהתפתחות תורת הייסורים של האדמו"ר, בעמ' 59, הערה 206.